

Kollár Zsuzsanna

Bánk bán-magyarázatok

KATONA JÓZSEF BÁNK BÁN
EREDETI SZÖVEG NÁDASDY ÁDÁM PRÓZAI FORDÍTÁSÁVAL

Katona József *Bánk bánja* a magyar drámatörténet egyik csúcsteljesítménye. Szokatlan dramaturgiája, egyedi, időn kívüli nyelvezete, valamint a szöveg megértéséhez szükséges kultúrtörténeti ismeretek hiánya azonban „lusta gépezetté”,¹ nehezen befogadhatóvá teszi a művet mind az olvasók, mind a színházi alkotók számára. Noha számos más fontos értelmezés mellett Bíró Ferenc és Nagy Imre, Szilágyi Márton mélyreható vizsgálatai a korábban hibásnak vélt dramaturgiai megoldások nagy részét tisztázták,² Katona műve legtöbbünk számára ma is megoldhatatlanul bonyolultnak tűnik.

Hasonlóan a *Csongor és Tündéhez* és *Az ember tragédiájához*, a *Bánk bánt* sem mutatták be a szerző életében, így egykorú bemutatók, és azokra vonatkozó esetleges szerzői reflexiók sem nyújthatnak segítséget a műértelmezés során. Az 1821-ben megjelent dráma színházi ősbemutatóját három évvel a szerző váratlan halála után, 1833-ban tartották. Ezt követően 1848-ig évente vitték színpadra. Margócsy István a kötet utószavában írja, hogy „a darab elismeréséhez a negyvenes évek túlpolitizált színházkultúrája vezetett: politikai allegóriaként nézték (...) innen eredeztethető az a felfogás is, amely e drámában látja a magyar nemzeti drámának mintegy ősfelművét s legnagyobb szabású beteljesülését.” S mint írja, ennek a kultusz övezte olvasatnak köszönhetően került be a középiskolai oktatásba is. (318.) A színház- és irodalomtörténeti kutatások az elmúlt másfél évszázadban kitüntetett figyelmet szenteltek a drámának, valamint Katona József életművének. A mű legkülönbözőbb szegmensei kerültek a vizsgálat középpontjába a Gertrúd-merénylétől a Margit-, vagy épp Lucretia-hagyományon és a 18–19. századi dramaturgiák és drámaelméletek feltárásán át a színlapok vizsgálatáig, de készült kritikai kiadás, *Bánk bán*-szótár, és lényegében a dráma összes bizonytalan vagy korábban annak tartott mozzanatáról született tanulmányok, monográfiák. A *Bánk bán* megértését célzó, gigantikus vizsgálat nem más, mint a tudományos közösség nemzeti szimbólumként működő alkotásra irányuló bámulatos (ön)megértési törekvése, amely egy évtizedek óta tartó eleven diskurzusként is felfogható.

E közösségi kutatás mérföldkövének tekinthető Nádasdy Ádám mai magyarra fordított új *Bánk bán*-kiadása, amelybe a *Bánk bán*-szakirodalom megállapításai és a konszenzus övezte értelmezések egyaránt beépültek. Nádasdy nagy háttértudással látott munkához, és az önkényes írói megoldások helyett fordításában ott munkál több évtizednyi közösségi

1 Bíró Ferenc, *Javaslat a „Bánk bán” tragikumának értelmezéséhez*, Holmi, 19 (2007), 2. szám, 168–175.

2 Bíró Ferenc, *Katona József*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. Nagy Imre, *A rejtékajtó: A Bánk bán első felvonásának egy vitatott helyéről*, ItK, 117 (2013), 2. szám, 169–186. Nagy Imre, *Magyar Lucretia (A nők elleni erőszak témája és a Bánk bán = Drámák határhelyzetben I., szerk. Brutovszky Gabriella – Demeter Júlia – N. Tóth Anikó – Csizmadia Gabriella, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2014, 275–300. Szilágyi Márton, A gyilkos szabad (Katona József: Bánk bán)*, Forrás, 48 (2016), 11. szám, 17–26.

töprengés, és nem utolsósorban a fordító kiváló dramaturgiai érzéke is. Árnyalt megoldásai, nyelvi természetessége olyan szövegátíratot eredményezett, amely nem csupán oktatási segédlet lehet, de utat nyithat új, szuverén színházi olvasatoknak is.

Persze felmerül a kérdés, hogy vajon célravezető volna-e egyáltalán színpadi szövegként alkalmazni az új fordítást Katona nyelvi nehézségekkel és leleményekkel teli szövegvilága helyett. A válasz nem egyszerű, hiszen sok kísérlet volt már színházi és irodalmi alkotók oldaláról is olyan átírat készítésére, amely megőrzi Katona művének esszenciáját, miközben valós időben befogadható nyelvi formulákkal vagy jelenkori nyelvi regiszterek beiktatásával segíti a megértést. Azonban az átíratok egyike sem lett olyan sikeres, hogy az eredeti *Bánk bán* helyébe léphessen. Nádasy alkotása azért sem tekinthető ilyen irányú kísérletnek, mert mindamelllett, hogy az ötödféles jambusokat prózai fordításban közli, az új szöveg prózaisága és tónusa révén nem törekszik az eredeti alkotás művészi intencióinak lekövetésére. Más szóval az új fordítás poétikailag nem akar Katona művének nyomába érni, de mindent megtesz azért, hogy „az igazi *Bánk bán*” befogadhatóbb legyen egy szélesebb közönség számára. Ezért adja közre Katona művét 20. századi helyesírás szerint, filológiai jelölések nélkül, több kiadásból dolgozva. Ezért mondott le arról is, hogy Katona szövegének archaizáló voltát lekövesse, mert fordításának célja a szöveg magyarázata. Ezt jelzi, hogy a Magvető Kiadónál megjelent kötet párhuzamos kiadásban, azaz egymás mellett adja közre az eredeti és az új szöveget, szemben Nádasy korábbi fordításainak kiadásaival. A másik erre utaló jel a „mai magyar prózai fordítás” megnevezés, amely szerényen, de tudatosan utalja az alkotást a fordítások csoportjába annak ellenére, hogy a kötet értékes magyarázó jegyzeteket is magában rejt.

A könyv elején elhelyezett, Nádasy Kálmán operaátíratából származó kis idézet is megérdemel némi figyelmet: „*Mint száműzött, ki vándorol / A sűrű éjen át, / S vad fürgetegben nem léle / Vezérlő csillagát...*”. Egressy Béni librettója ugyanis immár több mint hetven éve nem része sehol a repertoárnak, olyannyira elterjedt az átírozott változat. Generációk nőttek fel az eredeti ismerete nélkül. Ezek a *Hazám, hazám* áriából kiemelt verssorok emlékeztetnek az operaátírat jelentőségére, hiszen annak sorai mára egészében átvették az Egressy-féle librettó szerepét. Ezenkívül a kultikussá vált idézet azt is megfontolandóvá teszi, hogy egy átírat képes az eredeti mű helyébe lépni, míg egy azonos nyelven készült fordítás tudatosan az eredeti mellé rendelődik, anélkül nem értelmezhető, azt csupán kiegészíti. Ez a tény pedig meghatározza, hogy mi várható és mi nem várható el egy ilyen szövegtípustól.

Nádasy Ádám munkájában gesztusértékű, hogy nem eszközölt dramaturgiai változtatásokat. Ezzel önmagát azok közé az értelmezők közé helyezi, akik felismerték Katona zsenialitását, és értik a sokak számára kihívást jelentő sorokat. Nádasy több magyar fordító német és angol fordítását is megnézte, hogy mások olvasatait segítségül hívja. Érzékenyen, és sokszor szövegesztétikai szempontokat tudatosan hátrahagyva, szorosan fordítja Katonát, de bizonyos pontokon olyan értelmezésbeli döntéshelyzetekbe kényszerül, amelyek miatt fordítása önálló *Bánk bán*-olvasatnak tekinthető, s mint olyan, mégiscsak egy a sok létező interpretáció közül. Ezt pedig érdemes figyelembe vennie az olvasónak is.

Elgondolkodtató, hogy a báni címet Nádasy a grófi címre cserélte, a nagyurat pedig nádorra. Ennek szövegen kívüli okai vannak, ámde Katonától származó magyarázatokon alapszik (16.). A gróf a bán tisztségéhez hasonló jelentéssel bírt a középkorban (noha a bán saját tartományában bizonyos szempontból magasabb rangú volt a nádornál is), azonban az újkorban a jelentése megváltozott, és tisztség helyett a főrangúak rangját jelezte, és nem egy konkrét, közigazgatásban betöltött pozíciót. (A címmel bírók egyik legfontosabb privilégiuma volt, hogy részt vehettek az országgyűlésen.) Az arisztokrácia társadalmi átalakulása révén a gróf kifejezés a 20. században részben devalválódott, részben többletjelentés

tapadt hozzá. A báni tisztség intézménye ezzel szemben 1918-ig fennmaradt a Horvát Bánság révén, így a magyar középszintű történelemoktatásban is helye van, azaz még nem veszett ki egészen a nyelvhasználatból. Ez a változtatás is magyarázó céllal került be a szövegbe, azonban az olvasók számára szokatlan, ahogyan minden más, alább felsorolt példa is az. Az olvasók hajlamosak a mű sokszoros olvasása és a színpadi adaptációk miatt a jól megszokott, lírai sorokhoz szenvedélyesen ragaszkodni, akkor is, ha ezekhez a részekhez már nem is rendelnek egzakt jelentést. Hiányérzete támad az ilyen típusú olvasónak, amikor „*Ahány fő, szintannyi ész*” helyett „*Ahány fej, annyiféle gondolkodás*”-t lát (46–47.), vagy az első felvonás ötödik jelenetében „*Titoknak lett zára Melinda szabad neve!*” helyett „*Egy titok zárja lett Melinda hibátlan neve.*” (54–55.) vagy „*égi és földi mindenem javát szorosan egybefoglaló erős lánc*”-ból „*Erős lánc a te neved, mely életeddel szorosan összefogja égi és földi kincsemet*” (57–59.). De ott az első felvonás tizennegyedik jelenetbeli Bánk-monológia is, híres romantikus soraival: „*Szedd rendbe, lélek, magadat*”, amely így szól az új fordításban: „*Szedd össze magad, lelkem*” (98–101.) A példák sorolására itt most nincs mód, a mű végén lévő egyik legfontosabb, a mű tragikumát univerzalizáló idézet azonban valóban szinte lefordíthatatlan: „*Az ég siket fájdalomra – végsémmiség az én ítéletem*”. Ez a részlet, mely később Sándor Iván monográfiája címét is ihlette, így hangzik Nádasdy tollából: „*Az ég süket az én fájdalomra – a végleges semmi az én ítéletem*”. (310–311.) Az persze jó kérdés, hogy ha a végleges semmivel nem éri be a recenzens, mit javasolna helyette, nos napokig tartó töprengés után sem akadt jobb ötlete. Belátható ugyanis, hogy a magyarzó céllal létrejött fordítói munkának akkor van igazi eredménye, ha kivétel nélkül minden egyes részletet mai magyarra ültetünk, függetlenül attól, hogy (kinek) mi érthető ma Katonából.

Különös szimbiózis van ebben a kötetben a két változat között. Interpretáció nélkül ugyanis valóban nem lehet érteni a dráma egy részét, de Nádasdy fordítása sem teljes a mű nélkül. Persze a diákszem hajlamos a gördülékeny, természetes szövegváltozatot olvasni, s csak másodsorban pillantgatni bele Katona eredeti művébe. Hiszen a cselekmény kiderítésének érdekében egyszerűbb Nádasdyt olvasni, de a poétikai megoldásokat feltétlen Katona sorai között kell keresni. Színpadon e kettő jól eltalált ötvözetének viszont nagy sikere lehet.

Nádasdy Ádám hiánypótló munkája által olyan *Bánk bán*-értelmezést adott közre, amely elsősorban színpadi hatásösszefüggésekre fókuszálva interpretálja a művet, és az alapján vezeti jegyzeteivel az olvasót is. A szövegdraturgiai, drámatörténeti és a nő nézőpontokat háttérbe szorítja. Két fontos dologban hoz értelmezői döntést (lásd a zárójelben lévő oldalakon található lábjegyzeteket). Egyértelműnek tekinti, és szeretkezésnek nevezi, ami Melinda szobájában történt (59, 97, 149, 181, 235, 253), és Bánk gyilkos tettét nem indulati cselekedetként, hanem tudatos elhatározásként értelmezi (231, 237, 239). A drámában udvari világnak, az intimitás hiányának fontos szerepe van. Izidóra valódi bűn nélkül tölt el egy éjt Bánk szobájában, s mégsem cáfolja becsületének megsemmisítését, mert a látszatot nem írhatja felül az igazság. Másrészt bizonyos eseményekről vagy utólag, különböző szereplők elbeszéléseiből értesülünk, vagy szerzői instrukciókból következtetjük őket. Nehéz leválasztani az olvasói tudásunkról azt, amit az egyes szereplők tudnak az eseményekről. Gertrudis Ottó hódítói diadalmenetét kétértelmű beszédével támogatja, de nem tud arról, hogy Biberach tanácsára Ottó Melinda érenyeire tör. Ottó úgy írja le Melinda vele szemben tanúsított viselkedését, hogy az alapján Gertrudis a nő beleegyezésére számíthatott (90–93). Nem úgy képzelte az udvarlást, hogy „a nagy Berchtold vére” sunyi módon ajzószert kever Melinda italába, majd szobájába engedély nélkül belopakodva a drog hatása alatt lévő nőt megtámadja, végül eliszkol. A királyné felbátorította öccsét, de bosszantja annak ügyetlenkedése. Ezért inkább hazaküldi, és azért kell neki altatót adni, hogy ne tudja akadályozni Ottó ténykedését az utolsó estén. Gertrudis

bűnösségére és ártatlanságára vonatkozó értelmező jegyzet nincs a fordításban, miközben a meglévő lábjegyzetek időnként szándéktalanul is kitöltik a dráma üres helyeit. Például Ottó a harmadik felvonás ötödik jelenetében Biberach kérdésére, hogy megesett-e a dolog, „*elfogódva szegezi a földre szeméit*”. Nádasdy ezt „*zavartan lesüti a szemét*”-nek fordította, és lábjegyzetben hozzáfűzi: „Ebből nyilvánvaló, hogy Ottó valóban szeretkezett Melindával.” (181) Ezt a non-verbális gesztust Biberach vallomásnak tekinti, noha a lesütött szemeket ő már az előversengésben is valószínűleg félreértelmezte. Az aktus megtörténte nemcsak Bánk jó hírneve, de Melinda becsülete szempontjából is lényegtelen, mert a látszatot az udvar világa nyilvánvalónak veszi.

Az erőszakos házasságtörést követően a középkori szokásjog szerint az asszonyhoz férje többé valóban nem nyúlhat (253), azonban ezt nem csak stílárius szempontból szerencsétlen szeretkezésnek nevezni. Vannak olyan *Bánk bán*-értelmezések, amelyek feltételezik, hogy Melinda lelki sérüléseit az Ottó iránt megélt érzelmi vágyak okozták, amiket a hevítőpor mesterségesen keltett benne. Noha az áldozat tisztában volt azzal, hogy a házasságtörésben ártatlan, mégis büntudattól szenved, mert Ottó a testén, az ajzószer a lelkén tett erőszakot. Ez az egyébként izgalmas (Nagy Imrétől származó) olvasat Erika Fischer-Lichte *Emilia Galotti*-elemzésének mintájára a polgári dráma értékrendjének magyarországi megjelenését is felveti.³ Sajnos nem kapott helyet Nádasdynál, ellenben a hevítő népies nevét, mely viszont lényegtelen a *Bánk bán* szempontjából, megtudhatja az olvasó. „Népies nevén: búgatópor. Háziállatoknak is adják, hogy kedvük legyen párosodni.” (97) Itt kell azonban megjegyezni, hogy a cél a háziállatok szaporítása, s nem elsősorban a párosodásuk.

Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordítása elismerésre méltó, precízen kimunkált alkotás, amely sokak számára jelent majd pótolhatatlan segítséget az elkövetkezendő években, és éppen jelentősége miatt lenne érdemes néhány apró jegyzettel még transzparenssebbé tenni a színműben rejlő gazdag értelmezési lehetőségeket. (*Magvető Kiadó, 2019*)

3 Nagy Imre, *Magyar Lucretia...*, 2014, 295–296., ill. Fischer-Lichte, Erika, *A dráma története*, ford. Kiss Gabriella, Jelenkor, Pécs, 2001.

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000

N Y O M D A K E T K E C S K E M É T

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti Kulturális Alap